

Η ΔΟΚΙΜΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΤΑΣΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ: ΚΥΡΙΕΣ ΣΥΝΤΕΤΑΓΜΕΝΕΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΚΑΙ ΖΗΤΟΥΜΕΝΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ*

Ο λογοτέχνης και ακαδημαϊκός Τάσος Αθανασιάδης (1913-2006), στη μνήμη του οποίου είναι αφιερωμένη ή αποψινή εκδήλωση, επέδειξε μιαν αξιοζήλευτη άφοσίωση στην οικοδόμηση ενός μακρόπνοου μυθιστορηματικού, βιογραφικού και δοκιμιογραφικού έργου. Ζωγράφος της κοινωνικής πραγματικότητας της Ελλάδας του 19ου και του 20ού αιώνα, αποδίδει επικά τις μεταβολές του έθνικού μας βίου και την πορεία της κοινωνίας προς σύγχρονες μορφές ανθρωπινων σχέσεων, έκφραζοντας την αγωνία και τον προβληματισμό του για τη μοίρα του Νεοέλληνα και του ανθρώπου γενικότερα· παράλληλα, ανατόμος της ανθρωπίνης και δὴ της ελληνικής ψυχῆς, αυτοαποκαλύπτεται διὰ τῆς αυτοανάλυσης και τῆς αυτοερμηνείας. Κύριος εἰσηγητῆς τοῦ «μυθιστορηματος-ποταμὸς» («roman-fleuve») στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία, μᾶς κληροδότησε μιὰ πολύτομη παραγωγή μυθιστορημάτων, βιογραφιῶν καὶ δοκιμίων, ὅπου μετουσιώνονται σὲ τέχνη οἱ προβληματισμοὶ ποὺ προκύπτουν τόσο ἀπὸ τὰ μεγάλα ὑπαρξιακὰ ἐρωτήματα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ λογοτέχνη ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν ἐκσυγχρονισμό τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας καὶ τὶς προσαρμογές της στὴν εὐρωπαϊκὴ.

*

Τὸ δοκιμιογραφικὸ καὶ κριτικὸ ἔργο τοῦ Τάσου Αθανασιάδη ἐκτείνεται κυριότατα σὲ τέσσερις τόμους: *Αναγνωρίσεις* (α' ἔκδοση: 1965, ὀριστικὴ ἔκδοση 1974), *Βεβαιότητες καὶ ἀμφιβολίες* (1980), *Ἀπὸ τὸν ἐναντὶ μας στοὺς ἄλλους* (1993), καὶ *Κυρίες καὶ κύριοι σᾶς εὐχαριστῶ* (2002)¹. Νεώτεροι μελετητές, ὥστόσο,

* Κείμενο ὁμιλίας στὴν «Εκδήλωση εἰς μνήμην Τάσου Αθανασιάδη», ποὺ πραγματοποιήθηκε στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τὴν Τρίτη 18 Ἰανουαρίου 2011.

1. Ἀναλυτικότερα: α) Τάσου Αθανασιάδη, *Αναγνωρίσεις*. Δοκίμια. Δεύτερη ἔκδοση - Κείμενο ὀριστικόν. Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας» Ἰωάννου Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε., [Ἀθήνα 1974, α' ἔκδ. 1965], (Νεοελληνικὴ Λογοτεχνία, 158), β') Τοῦ ἴδιου, *Βεβαιότητες καὶ ἀμφιβολίες*. Δοκίμια. Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας» Ἰ. Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε., Ἀθῆναι [1980],

όπως ή κυρία Σταυρούλα Τσούπρου, εντάσσουν, εύλογα όπως θα δούμε, στα δοκίμια του συγγραφέα και τις βιογραφίες και τὰ βιογραφικά του χρονικά².

Έκκινώντας από τη σημειολογία τῶν τίτλων, διαπιστώνουμε ὅτι στὶς Ἀναγνωρίσεις ὁ δοκιμιογράφος ὑποδεικνύει τὸν πνευματικὸ ὥρο ὅπου ἀναγνωρίζει καὶ ἐντάσσει τὸν ἑαυτό του ὡς δημιουργικὴ συνειδηση καὶ ὡς ἐρμηνευτὴ τῶν φαινομένων τοῦ καιροῦ του. Ταυτόχρονα, τὰ δοκίμια συνιστοῦν ἀναλύσεις βασικῶν προβλημάτων ποὺ ἀπασχόλησαν τὴ σκέψη τοῦ Δυτικοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐνέπνευσαν τοὺς χαρακτηριστικότερους ἐκπροσώπους τοῦ εὐρωπαϊκοῦ μυθιστορήματος κατὰ τὸν 19ο καὶ τὸν 20ὸν αἰώνα. Στὶς *Βεβαιότητες καὶ ἀμφιβολίες* ὁ Ἀθανασιάδης περνάει σὲ διεισδυτικότερες ἀναλύσεις τοῦ μυστηρίου τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, βασιζόμενος κατ' ἀρχὰς στὶς προσωπικὲς του ἐμπειρίες καὶ προχωρώντας σταδιακὰ σὲ γενικεύσεις γιὰ τὴν καλλιτεχνικὴ διεργασία. Νέα θεματολογία ἀναπτύσσεται στὸν τόμο *Ἀπὸ τὸν ἑαυτό μας* στοὺς ἄλλους, παράλληλα μὲ ἀναδιαπραγματεύσεις τῶν ἀγαπημένων ἐρωτημάτων τοῦ συγγραφέα· ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου ἐκφράζει μία μετάβαση ἀπὸ τὸ κλειστὸ πεδίο προβληματισμοῦ ποὺ ἐξέφραζαν οἱ τίτλοι τῶν προηγούμενων τόμων σὲ μίαν ἀνανοηματοδότηση τῆς ζωῆς, τῆς τέχνης καὶ τῆς ἐλληνικότητας διὰ τῆς ἐπαφῆς μὲ τὸν πλησίον – παράμετρος ποὺ εἶχε ἤδη ἀπασχολήσει ἐπανειλημμένα τὸν δοκιμιογράφο. Τέλος, ὁ τίτλος τοῦ τόμου *Κυρίες καὶ κύριοι σὰς εὐχαριστῶ*, τοῦ τελευταίου βιβλίου ποὺ ἐξέδωσε, δίνει ἔμφαση, μὲ τὴν «κοσμικότητά» του, στὴ διάσταση τῶν ὁμιλιῶν ποὺ προσλαμβάνει ὁ δοκιμιακὸς λόγος τοῦ Ἀθανασιάδη στὸ παρὸν ἐράνισμα διαλέξεων γιὰ σημαντικοὺς ἀνθρώπους τοῦ πνεύματος τοῦ 19ου καὶ τοῦ 20οῦ αἰώνα³, καὶ ἐπισημαίνει ἐπιτυχημένα τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο ἑνὸς δημιουργοῦ μὲ τὴν εὐγνώμονη εὐγένεια ποὺ πάντοτε τὸν χαρακτήριζε.

Πέρα ἀπὸ τὸν συσχετισμὸ τῶν τίτλων, παρατηροῦμε ἀναλογίες δομῆς μεταξύ τῶν τόμων τῶν δοκιμίων: στοὺς τρεῖς πρώτους τόμους δοκίμια προβληματισμοῦ συνοδεύονται ἀπὸ τὴν παρουσίαση «πορτραίτων» σημαντικῶν προσώπων τοῦ πνεύματος, *Ἑλλήνων καὶ ξένων*, ἀπὸ τὴν «πινακοθήκη» τοῦ συγγραφέα, ἐνῶ ὁ τέταρτος τόμος ἀποτελεῖ ἀνθολόγησι τῶν ὁμιλιῶν ποὺ ἔκανε ὁ δοκιμιογράφος

(Νεοελληνικὴ Λογοτεχνία, 236), γ') Τοῦ ἴδιου, *Ἀπὸ τὸν ἑαυτό μας* στοὺς ἄλλους, *Δοκίμια. Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας»* Ἰωάννου Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε., Ἀθήνα 1993, (Νεοελληνικὴ Λογοτεχνία, 310), δ') Τοῦ ἴδιου, *Κυρίες καὶ κύριοι σὰς εὐχαριστῶ*. Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας» Ἰ. Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε., Ἀθήνα 2002.

2. Βλ. Σταυρούλα Γ. Τσούπρου, *Τὸ παρακείμενο καὶ ἡ ...-(δια)κειμενικότητα* ὡς σχόλιο στὸ πεζογραφικὸ ἔργο τοῦ Τάσου Ἀθανασιάδη (καὶ στὰ 21 ἐγκιβωτισμένα ποιήματα τοῦ πεζογράφου), Ἰδρυμα Κώστα καὶ Ἑλένης Οὐράνη, Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη, Ἀθήνα 2009, σελ. 44.

3. Οἱ διαλέξεις αὐτές, πρὶν συμπεριληφθοῦν στὸν τόμο *Κυρίες καὶ κύριοι σὰς εὐχαριστῶ*, εἶχαν ἤδη ἐκδοθεῖ, μὲ τὴν ἴδια ἢ μὲ ἐλαφρῶς παραλλαγμένη μορφή, στοὺς τρεῖς τόμους τῶν δοκιμίων τοῦ Τ. Ἀθανασιάδη ὡς «πορτραῖτα», στὰ ὁποῖα ἀναφερόμαστε ἐδῶ.

για τὰ πρόσωπα αὐτά. Ἐπιπλέον, τὶς *Βεβαιότητες* καὶ *ἀμφιβολίες* καὶ τὸ Ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ μας στοὺς ἄλλους κλείνουν δύο σημαντικές καὶ ἀποκαλυπτικές συνεντεύξεις τοῦ Ἀθανασιάδη, οἱ ὁποῖες ὑπογραμμίζουν τὸ προσωπικὸ στοιχεῖο τοῦ δοκιμιακοῦ του λόγου.

Ἔτσι, οἱ τόμοι τῶν δοκιμίων τοῦ συγγραφέα τῶν *Πανθέων* παρουσιάζουν μιὰν ἐνδιαφέρουσα ἰδιαιτερότητα: ἀποτελοῦνται ἀπὸ τρία εἶδη λόγου, τὸ καθαυτὸ δοκίμιο, τὴ συνέντευξη ὡς «προφορικὸ δοκιμιακὸ λόγον»⁴ καὶ τὸ «πορτραῖτον», μὲ τὶς ἀναμενόμενες ἐπικαλύψεις, γιὰ νὰ καταλήξουμε στὸν τελευταῖο τόμο, τὸ *Κυρίες καὶ κύριοι σὰς εὐχαριστῶ*, σὲ ἀποκλειστικὴ ἀνθολόγηση ὁμιλιῶν-«πορτραίτων». Στὸν χῶρο τοῦ καθαυτὸ δοκιμίου, θὰ μπορούσαμε νὰ διακρίνουμε δύο «κύκλους προβληματισμοῦ»: τὸν πρῶτο, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται στὰ θέματα τῆς τέχνης καὶ στὰ ὑπαρξιακὰ ἐρωτήματα τοῦ ἀνθρώπου καὶ δημιουργοῦ, καὶ τὸν δεύτερο, ὁ ὁποῖος σχετίζεται μὲ σύγχρονα θέματα «πρακτικοῦ» προσανατολισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ δὴ τοῦ Ἑλλήνα μέσα στὶς ἐναλλαγές τοῦ 19ου καὶ τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ἐνῶ οἱ συνεντεύξεις, ἀναφερόμενες στὸ σύνολο αὐτῶν τῶν θεμάτων, ἀποκαλύπτουν μὲ τὸν ἐξομολογητικὸ τους λόγο ἀμεσότερα τὴν ποιητικὴ τοῦ συγγραφέα.

Στὸν πρῶτο κύκλο δοκιμίων ἀνήκουν κείμενα ὅπου ὁ Ἀθανασιάδης καταγράφει καὶ σχολιάζει τὴν προσφορὰ Ἑλλήνων καὶ ξένων μυθιστοριογράφων ποὺ τὸν ἐπηρέασαν (λ.χ. στὴ «Μυθιστορηματικὴ μαρτυρία» τῶν Ἀγανωρίσεων)⁵, καθὼς καὶ ἄλλα, ὅπως τὸ δοκίμιο γιὰ τὴν πεζογραφία τοῦ Ἡλία Βενέζη⁶, ὅπου παρουσιάζει καίριους χαρακτηρισμοὺς τοῦ ἔργου καὶ τῆς ποιητικῆς ἄλλων δημιουργῶν ποὺ ἰσχύουν, τοποθετημένοι σὲ ἓνα διαφορετικὸ πλαίσιο δημιουργικῆς γραφῆς, καὶ γιὰ τὴ δική του μυθιστορηματικὴ πράξη. Ἀσχολεῖται, ἐπίσης, μὲ οὐσιώδη ζητήματα τοῦ μυθιστορήματος, ὅπως τὰ ὑπαρξιακὰ θέματα μὲ κεντρικὸ τὸ πρόβλημα τοῦ χρόνου: γιὰ τὴ νίκη ἐπ' αὐτοῦ προτείνει ἀφενός, στὶς Ἀγανωρίσεις, τὴν ἐσωτερικὴ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἔνταση, ποὺ παίρνει μορφὴ πάθους: πάθος ἐρωτικὸ, πάθος δράσης, πάθος γνώσης, πάθος γιὰ κάθε λογῆς πνευματικὴ δημιουργία⁷, ἀφετέρου, στὸ Ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ μας στοὺς ἄλλους, τὴν προσφορὰ τοῦ ἑαυτοῦ μας στοὺς ἄλλους, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ στὴν πληρότητα τῆς εὐτυχίας καὶ στὴν προσέγγιση τοῦ μυστηρίου τῆς ζωῆς. Στὸ κεντρικὸ γιὰ τὸν προβληματισμὸ τοῦ Ἀθανασιάδη δοκίμιο «Συμβίωση μὲ τὸ Δαιμόνιο»⁸, ἀλλὰ καὶ σὲ σειρὰ ἄλλων, ὁ συγγραφέας καταγράφει τὴν ἰδιαιτέρη, μυστηριακὴ σχέση

4. Βλ. Σταυρούλα Γ. Τσούπρου, *Τὸ παρακείμενο καὶ ἡ ...-(δια)κειμενικότητα*, ὁ.π., σελ. 532.

5. Τάσου Ἀθανασιάδη, *Ἀγανωρίσεις*, ὁ.π., σελ. 23-29.

6. Ὁ.π., σελ. 271-321.

7. Ὁ.π., σελ. 11-12.

8. Τάσου Ἀθανασιάδη, *Βεβαιότητες καὶ ἀμφιβολίες*, ὁ.π., σελ. 11-41.

ανάμεσα στὸν λογοτέχνη καὶ στὸ ἀντικείμενό του καί, ἀναπτύσσοντας μιὰ πλατωνικῶν καταβολῶν θεωρία, ἀντιλαμβάνεται τὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία ὡς διαρκὴ πλαστουργία νέων μορφῶν μὲ τὴ βοήθεια τῆς μετουσίωσης τῶν ἀσαφῶν ὅψεων τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς σὲ λόγο. Ἐξάλλου, θέματα ποὺ τὸν ἀπασχολοῦν ἐπανειλημμένα εἶναι ἡ σχέση συγγραφέα-κειμένου-ἀναγνώστη καὶ ἡ ἀποστολὴ τῆς Λογοτεχνίας, ὅπως ἀποδεικνύουν τὰ προαναφερθέντα δοκίμια καθὼς καὶ τὰ ἀκόλουθα: «Ὁ Μεγαλοφυὴς καὶ ἡ Καλλονή», «Ἡ Καταγωγὴ τῆς Λογοτεχνίας καὶ ἡ ἐπίδρασή της στὴν ἐξέλιξη τῶν λαῶν», «Ἡ λειτουργία τῆς ἀναπλήρωσης», «Ἡ εὐεργετικότητά τῆς αὐταπάτης», «Μέσα στὸ ἀνθρώπινο τοπίο»⁹.

Στὸν δεύτερο κύκλο προβληματισμοῦ, ὁ Ἀθανασιάδης, ἐντοπίζοντας τὰ σύγχρονα προβλήματα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ Ἑλλήνα, προτείνει τὴν ἐμβάθυνση στὴν οὐσία τῆς Ἑλλάδας ὡς διαιώνιας πνευματικῆς ὀντότητας καὶ στὴ βίωση τῶν ἀρετῶν καὶ τῶν κελευσμάτων τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, ὅπως αὐτὸ διαμορφώθηκε μέσα στὸν χρόνο καὶ ἐγινε παγκόσμια ἀποδεκτό¹⁰.

Προσεγγίζοντας σημαντικούς ἀνθρώπους τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ ξένου πνευματικοῦ στερέωματος, ὁ Ἀθανασιάδης τοὺς ἀντιμετωπίζει ὡς δημιουργικούς καλλιτέχνες ἢ/καὶ ὡς ἐκφραστὲς καί, κάποτε, διαμορφωτὲς τῶν θετικῶν καὶ ἀρνητικῶν πλευρῶν τῆς κοινωνίας τοῦ 19ου καὶ τοῦ 20οῦ αἰῶνα μὲ τὶς ἐναλλαγές, τὰ προβλήματα, τὶς ἀνατάσεις καὶ τὰ ἀδιέξοδά της (βλ. λ.χ. τὰ κείμενά του γιὰ τοὺς Robert Oppenheimer, Jean Rostand, Aldous Huxley, Karl Jung, Fyodor Dostoïevski, Leo Tolstoy, Alexis Carrel, Marcel Proust), ἀλλὰ καὶ ὡς παράγοντες ἐπίδρασης στὸ νεοελληνικὸ πνευματικὸ καὶ εἰδικότερα λογοτεχνικὸ στερῶμα καί, ὅπωςδῆποτε, στὴ δική του λογοτεχνικὴ γραφὴ καὶ σκέψη (πλειάδα Νεοελλήνων συγγραφέων, μελετητῶν, στοχαστῶν καὶ ἀνθρώπων τοῦ θεάτρου). Ὁ Ἀθανασιάδης δίνει ἔμφαση στὸν προσωπικὸ τους ἀγῶνα καὶ στίς ἀπαντήσεις ποὺ ἔδωσαν στὰ θέματα κοινωνικῆς συμβίωσης ἢ στὰ αἰώνια καὶ καθολικὰ ἐρωτήματα τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς. Τὰ «πορτραῖτα» αὐτὰ πρέπει νὰ συν-μελετηθοῦν μὲ τὶς αὐτοτελεῖς μυθιστορηματικὲς βιογραφίες καὶ τὰ βιογραφικὰ χρονικὰ προσώπων (τοῦ Ἰωάννη Καποδίστρια, τοῦ Albert Schweitzer, τοῦ F. Dostoïevski, τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτη, *Τριῶν παιδιῶν τοῦ αἰῶνα*) ποὺ συγγράφει ὁ Ἀθανασιάδης, καθὼς ἡ δοκιμιογραφία του ἐκφράζει ἀπὸ ἕναν ἄλλο δρόμο τὴν πρόθεση νὰ προσδιορίσει μόνιμες καὶ αἰώνιες καταστάσεις τῆς συνείδησης καὶ διαχρονικούς προβληματισμούς τοῦ ἀνθρώπου τῆς Δράσης καὶ τοῦ Πνεύματος μέσα σὲ ἕναν μεταβαλλόμενο κόσμο, πρόθεση ἡ ὁποία ὑλοποιεῖται καὶ μὲ τὶς βιο-

9. Βλ. καὶ Σταυρούλα Γ. Τσούπρου, *Τὸ παρακείμενο καὶ ἡ ...* -(δια)κειμενικότητα..., ὅ.π., σελ. 542-543, σημ. 105.

10. *Ἡ Ἑλλάδα στὴ συνείδηση τοῦ κόσμου* παραμένει πάντα μιὰ ἐννοια πνευματικῆ. Καὶ τὸ πνεῦμα εἶναι ἀπ' τὴ φύση του ἀνεξίκακο καὶ φιλελληνικὸ (Τάσου Ἀθανασιάδη, *Ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ μας στοὺς ἄλλους*, ὅ.π., σελ. 119).

γραφήσεις αυτές. Έξάλλου, τῇ διαπλοκῇ τῆς μυθιστορηματικῆς βιογραφίας, τοῦ βιογραφικοῦ χρονικοῦ καὶ τοῦ βιογραφικοῦ δοκιμίου στὸ σύνολο τῶν «βιογραφημάτων» τοῦ Τάσου Ἀθανασιάδη διαπιστώνουν ὁ ἴδιος καὶ οἱ μελετητές του¹¹, ἐνῶ ὁ συνδυασμὸς τῆς μυθιστοριογραφίας μὲ τῇ βιογραφίᾳ τὸν ἀπασχολεῖ καὶ θεωρητικὰ στὸ δοκίμιο «Ἡ νεώτερη βιογραφικὴ τέχνη»¹², τὸ ὁποῖο προέρχεται ἀπὸ σειρὰ μαθημάτων ἐπὶ τοῦ θέματος ποὺ παρέδωσε στὸ διάστημα Νοέμβριος 1961-Ἰανουάριος 1962¹³.

Ἡ λογοτεχνικὴ κριτικὴ τοῦ Τάσου Ἀθανασιάδη φέρει ἔντονη τὴν προσωπικὴ σφραγίδα καὶ ἀξιοποιεῖ τὴν αὐτοανάλυση καὶ τὴν αὐτοερμηνεία, ὅπως σημειώσαμε παλαιότερα στὸ μελέτημά μας «Τὸ ἱωνικὸ ἦθος» τῆς κριτικῆς τοῦ Τάσου Ἀθανασιάδη»¹⁴. Στὸ ἴδιο μελέτημα χαρακτηρίσαμε τὴ δοκιμιογραφία του ὡς ἀντιπροσωπευτικὴ ἔκφραση τοῦ ἱωνικοῦ ἥθους καὶ ὅφους, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Μικρασιάτης συγγραφέας τὸ προσδιόρισε: δηλαδὴ [...] μὴ ροοτροπία, [...] μὴ πνευματικὴ στάση ἰδιότυπη στὴ ζωὴ, μὴ ἀντίληψη τῆς ζωῆς προσωπικὴ [...]: τὴ λεπτότητα τὴν ἀπόλαυση τῆς ζωῆς· τὴ διαύγεια στὴ σκέψη· τὸ καλὸ γούστο· τὴν πνευματικότητα· τὴν κοινωνικότητα· τὴν ἀπλότητα· τὴ σαφήνεια· τὴ λυρικὴ διαθέση - μ' ἓνα λόγο: τὴν Ἀρχοντιά¹⁵. Ἡ ἀναλυτικὴ καὶ τεκμηριωμένη σκέψη καὶ ἐρμηνεία, ἡ ἔμφαση στὸ συγκεκριμένο καὶ στὴ λεπτομέρεια, ἡ κατανόηση, ἡ συμπάθεια καὶ ὁ ἀνθρωπισμὸς· ἡ ἔλλειψη φανατισμοῦ καὶ ἡ ἀποφυγὴ τῆς στείρας ἄρνησης, ἡ ἀπροκατάληπτη καὶ ὠριμὴ κρίση, ἡ τρυφερότητα καὶ ἡ «ἡρεμὴ ἀπελπισία»¹⁶, ἡ στωικὴ ἀποδοχὴ τῶν φαινόμενων τοῦ βίου ἀλλὰ καὶ ἡ κοινωνικὴ κριτικὴ· ἡ ἀπόδοση τιμῆς στὴν πληρότητα τῆς ζωῆς, ἡ ἀγάπη πρὸς τὸ πνευματικὸ ἔργο καὶ τὸ καλὸ γούστο, ὁ λειτουργικὸς συνδυασμὸς ψυχογράφησης καὶ ἀντικειμενικῆς καταγραφῆς, ἡ διαπλοκὴ τοῦ ἀτομικοῦ μὲ τὸ καθολικὸ ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς αἰωνιότητος, καί, τέλος, ἡ ἐκτίμηση τοῦ «ἔνδον σκάπτε», πρακτικῆς ποὺ καὶ ὁ ἴδιος ἐφάρμοσε στὴ δημιουργία του¹⁷, ἀποτελοῦν τίς ἀρετὲς τῆς κριτικῆς ματιᾶς τοῦ Ἀθανασιάδη.

11. Βλ. τὸ κεφάλαιο «Τὸ 'εἰδολογικὸ' ζήτημα ποὺ προκύπτει γιὰ τὰ 'βιογραφήματα' τοῦ Τάσου Ἀθανασιάδη» στὴ διδακτορικὴ διατριβή: Σταυρούλα Γ. Τσούμπρου, *Τὸ παρακείμενο καὶ ἡ ...-(δια)κειμενικότητα...*, ὅ.π., σελ. 91-100, καθὼς καὶ σελ. 90, σημ. 9.

12. Τάσου Ἀθανασιάδη, *Ἀναγνωρίσεις*, ὅ.π., σελ. 45-86.

13. Ἡ πληροφορία ἀπὸ τό: Τάσου Ἀθανασιάδη, *Ἀναγνωρίσεις*, ὅ.π., σελ. 323· πρβλ.: Σταυρούλα Γ. Τσούμπρου, *Τὸ παρακείμενο καὶ ἡ ...-(δια)κειμενικότητα...*, ὅ.π., σελ. 90.

14. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, «Τὸ ἱωνικὸ ἦθος» τῆς κριτικῆς τοῦ Τάσου Ἀθανασιάδη» (1994), στὸν τόμο τοῦ ἴδιου: *Ἀνάλεκτα νεοελληνικῆς φιλολογίας*. Β' ἔκδοση συμπληρωμένη, Ἐκδόσεις Νεφέλη, Ἀθήνα 1998, σελ. 268.

15. Τάσου Ἀθανασιάδη, *Βεβαιότητες καὶ ἀμφιβολίες*, ὅ.π., σελ. 344. Πρβλ. καὶ Π. Δ. Μαστροδημήτρης, «Τὸ ἱωνικὸ ἦθος'...», ὅ.π., σελ. 263-274.

16. Βλ. Τάσου Ἀθανασιάδη, *Βεβαιότητες καὶ ἀμφιβολίες*, ὅ.π., σελ. 368.

17. Βλ. ὅ.π., σελ. 353.

Ὁ κομψὸς δοκιμιακὸς τοῦ λόγος μὲ τὴν ρέουσα δημοτικὴ τοῦ, συχνὰ αὐτοαναφορικός, ἑτεροερμηνευτικός καὶ ταυτόχρονα ἔμμεσος καὶ ἄμεσος αὐτοερμηνευτικός, δομεῖται πολλὰς φορές μὲ βάση τὸν ἀντιθετικὸ λογισμὸ καὶ ἀξιοποιεῖ τὰ λογοτεχνικὰ σχήματα, ἐμμένοντας, ὥστόσο, στὴν ἀνάδειξη τοῦ καίριου καὶ τοῦ οὐσιώδους μέσω αὐτῶν, ἐνῶ διακρίνεται συχνὰ ἀπὸ μιὰ πνοὴ ποιητικότητας ἐνὸς πεζογράφου ποὺ τὸν συγκίνησε καὶ ὁ ποιητικὸς λόγος¹⁸. Ὅπως ἔχουμε παρατηρήσει γιὰ τὰ μυθιστορήματά του, ἔτσι καὶ τὰ δοκίμιά του διαθέτουν «μιὰν ἔντονη πλαστικότητα λόγου, ἡ ὁποία στηρίζεται σὲ ζωντανὰς καὶ σχεδὸν ἐκθαμβωτικὰς μεταφορὰς, ποὺ καὶ αὐτὲς μὲ τὴ σειρά τους κορυφώνονται συνήθως σὲ γοητευτικοὺς ἀφορισμοὺς»¹⁹. Ὁ Ἀθανασιάδης συλλαμβάνει τὸ πνευματικὸ φαινόμενον ποὺ ἀναλύει ἢ τὴν προσωπικότητα ποὺ προσεγγίζει, σφαιρικά, μὲ πληρότητα καὶ πάντοτε στὴ διάσταση τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου καὶ σὲ συσχετισμὸ μὲ τὰ διεθνή, πρωτίτως τὰ εὐρωπαϊκά, τεκταίνόμενα. Φανερὰ, ἐξἄλλου, καθίστανται ἡ λεπτότητα καὶ ἡ εὐαισθησία στὴν ἀνάλυση θεμάτων καὶ διλημμάτων τῶν βιογραφουμένων, ἀλλὰ καὶ ἡ πρωτοτυπία τῆς κριτικῆς τοῦ ματιᾶς μὲ ἔμφαση καὶ σεβασμὸ στὴ λεπτομέρεια καὶ στὴν τραγικότητα τοῦ ἀγῶνα προσωπικότητων ὅχι μόνον τῆς λογοτεχνίας ἀλλὰ καὶ τοῦ συνολικοῦ πνευματικοῦ γίγνεσθαι· τὰ παραπάνω χαρακτηριστικὰ τὸν ἀναδεικνύουν σὲ σημαντικὸν δοκιμιόγرافον ἀλλὰ καὶ σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς ἐξέχοντες μυθιστορηματικούς βιογράφους τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας.

Ἡ ἐπιστῆμη τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας ἀναμένει τὴ συστηματικὴ μελέτη καὶ ἀξιολόγηση τοῦ δοκιμιολογικοῦ καὶ κριτικοῦ ἔργου τοῦ Τάσου Ἀθανασιάδη, ὁ ὁποῖος συνέβαλε ποικιλότροπα στὴν προώθηση τῆς δοκιμιολογίας στὸν τόπο μας, ἀκόμη καὶ μὲ τὴν ἐποπτεία τῆς σύνθεσης Ἀνθολογίας τοῦ νεοελληνικοῦ δοκιμίου²⁰. Ἡ κυρία Τσούπρου, στὴν ἐκτενὴ καὶ σημαντικὴ διδακτορικὴ διατριβὴ της μὲ τίτλον *Τὸ παρακείμενον καὶ ἡ ...-(δια)κειμενικότητα ὡς σχόλιον στὸ πεζογραφικὸν ἔργον τοῦ Τάσου Ἀθανασιάδου (καὶ στὰ 21 ἐγκιβωτισμένα ποιήματα τοῦ πεζογράφου)*, ἀσχολήθηκε ἤδη μὲ κύρια σχετικὰ ζητήματα: τὴ χρῆση τῶν μὶτο στὰ δοκίμια καὶ τὰ «βιογραφήματά» του²¹, τὴ λειτουργία τῶν ὑποσημειώσεων στὰ δοκίμια²², τὴν ἀξιοποίηση τοῦ δοκιμίου ὡς ὁμο-

18. Βλ. τὴν ἀνάλυση τῶν 21 ποιημάτων τοῦ στὸ «Παράρτημα 2» τοῦ βιβλίου: Σταυρούλα Γ. Τσούπρου, *Τὸ παρακείμενον καὶ ἡ ...-(δια)κειμενικότητα...*, ὁ.π., σελ. 729-863.

19. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, «Τὸ ἰωνικὸ ἦθος'...», ὁ.π., σελ. 267.

20. *Ἀνθολογία τοῦ νεοελληνικοῦ δοκιμίου*. Ἐποπτεία: Τάσος Ἀθανασιάδης, Ἀκαδημαϊκός, Γεράσιμος Ζώρας, Ἀν. καθηγητὴς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια: Ἀγγέλα Ἀποστολοπούλου, Μαρία Δημάκη, Βέρα Μπάλλα. Ἐκδόσεις Ἀλέξανδρος, Ἀθήνα 2003.

21. Βλ. Σταυρούλα Γ. Τσούπρου, *Τὸ παρακείμενον καὶ ἡ ...-(δια)κειμενικότητα...*, ὁ.π., σελ. 265-277.

22. Βλ. ὁ.π., σελ. 432-438.

διακειμένου των μυθιστορημάτων του πεζογράφου²³, την καταγραφή φράσεων και χωρίων πού, ανήκοντας σε άλλους, λειτουργούν εσωδιακειμενικά, ή, ανήκοντας στον συγγραφέα, λειτουργούν αυτοδιακειμενικά και ομοδιακειμενικά²⁴, και τον έντοπισμό δοκιμίων που λειτουργούν ως «γονο-κείμενα», τα όποια συνετέθησαν νωρίς από τον δημιουργό και ίχνη ή αποσπάσματά τους επανεμφανίζονται στο έργο του κατά τη διάρκεια της ζωής του²⁵. Πρέπει, επομένως, να προσδιοριστεί αναλυτικά η ποικιλότροπη διαπλοκή του μυθοπλαστικού με το δοκιμιακό έργο του Άθανασιάδη, αλλά και οι σχέσεις των δοκιμίων μεταξύ τους, άφου, όπως ήδη έχουν παρατηρήσει οι μελετητές, μεγάλο είναι το εύρος της αυτοδιακειμενικότητας και ομοδιακειμενικότητας στο έργο του συγγραφέα των *Παιδιών της Νιόβης*²⁶. Πρέπει, ακόμη, να έντοπιστούν τα κύρια προβλήματα με τα όποια ο Άθανασιάδης ασχολείται και να καταγραφούν συνδυαστικά οι λύσεις που προτείνει ή οι δρόμοι που υποδεικνύει (λ.χ. στο θέμα της σχέσης του ανθρώπου και καλλιτέχνη με τον χρόνο, όπως εξετάζεται στο δοκίμιο «Χρόνος και Πόνος» των *Αναγνωρίσεων* και στις «Ανιχνεύσεις» του τόμου *Από τον έαυτό μας στους άλλους*)²⁷. Άφενός, θα πρέπει να μελετηθούν οι σχέσεις της δοκιμιογραφίας του με την παράδοση του έλληνικού δοκιμιακού λόγου και να έντοπιστεί ή συμμόρφωση ή ή διαφοροποίηση από αυτήν, αλλά και οι επιρροές από τον αρχαίο έλληνικό και από τον ξένο φιλοσοφικό στοχασμό. Άφετέρου, ή δοκιμιογραφία του χρειάζεται να μελετηθεί σε συσχετισμό με την ευρωπαϊκή δοκιμιογραφία και μάλιστα με αυτήν που ασχολείται με τα θέματα της τέχνης, να έντοπιστούν δοκιμιογράφοι που τον ένέπνευσαν, και να καταγραφούν συστηματικά οι επιδράσεις με ένκίνηση τους δημιουργούς που ο ίδιος κατονομάζει ως πηγές ένπνευσής του. Επίπρόσθετα, πρέπει να προσδιορισθεί ή θέση και ή συμβολή της δοκιμιογραφίας του στο πλαίσιο της λογοτεχνικής γενιάς του '30, ή προσφορά του στο έλληνικό στοχαστικό και κριτικό δοκίμιο, ή συμβολή του στην αποτύπωση και στη διαμόρφωση της νεοελληνικής λογοτεχνίας και σκέψης, ο γόνιμος συνδυασμός στοχαστικού δοκιμίου, συνέντευξης, διμιλίας και «βιογραφήματος» ως μορφή της κριτικής του. Χρειάζεται, ακόμη, να μελετηθούν οι τρόποι με τους όποιους άρθρώνεται ο έμμεσος, πλην δραστικός, και ο άμεσος κοινωνικός²⁸ και

23. Βλ. δ π., σελ. 37-40 και 520-535.

24. Βλ. δ.π., σελ. 557, 561, 564-609, 613-617.

25. Βλ. δ.π., σελ. 558, 666-717, καθώς και τα γενικά συμπεράσματα, σελ. 720-727.

26. Βλ. δ.π., σελ. 37-40.

27. Βλ. Τάσου Άθανασιάδη, *Αναγνωρίσεις*, δ.π., σελ. 9-15, και Τοῦ ίδιου, *Από τον έαυτό μας στους άλλους*, δ.π., σελ. 13-96.

28. Πρβλ.: «Ένας μυθιστοριογράφος, έξ όρισμού, είναι κατήγρορος της κοινωνίας του, άφου καμιά κοινωνία δέν κατόρθωσε να γίνει παράδεισος για τα μέλη της. Καθώς την περιγράφει, έμμεσα τη στηλιτεύει (Τάσου Άθανασιάδη, *Από τον έαυτό μας στους άλλους*, δ.π., σελ. 270).

—γιατί όχι;— ο πολιτικός του λόγος και τὰ σχετικά θέματα πού τὸν ἀπασχολοῦν. Τέλος, τὰ «πορτραῖτα» ἀπὸ τὴν «πινακοθήκη» τῶν δοκιμίων του ἀπαιτεῖται νὰ μελετηθοῦν συνδυαστικά μὲ τὶς μυθιστορηματικὲς βιογραφίες καὶ τὰ βιογραφικὰ χρονικά πού συνέγραψε καὶ μὲ τὰ δοκίμια θεωρητικῆς ὑποδομῆς (ὅπως τὸ δοκίμιο «Ἡ νεώτερη βιογραφικὴ τέχνη» τῶν *Ἀναγνωρίσεων*), ὥστε νὰ ἀναδειχθεῖ, μεταξὺ ἄλλων, τὸ ἰδεολογικὸ ὑπόβαθρο τῶν προσεγγίσεων στὸ ἄτομο πού ἐπιχειρεῖ ἀλλὰ καὶ ἡ προσφορά του στὴ βιογράφηση ὡς δημιουργικὴ πραγμάτωση καὶ ὡς θεωρητικὸ προβληματισμό.

*

Κυρίες καὶ κύριοι,

«Ὁ Τάσος Ἀθανασιάδης [...] σχημάτισε μὲ πληρότητα διεισδυτικῆς εὐαισθησίας καὶ μὲ ἑλκυστικὴ σαφήνεια μορφῆς μιὰ σειρὰ κύκλων στοχασμοῦ προπαντὸς ἐπάνω σὲ ζητήματα τῆς μυθιστορηματικῆς τέχνης καὶ σὲ κορυφαίους δημιουργοὺς τοῦ χώρου αὐτοῦ, ὅπου γίνεται διαρκῶς ἐμφανὴς ἡ παρουσία καὶ τῆς προσωπικῆς ἐμπειρίας του ὡς πεζογράφου τῶν μακρῶν κοινωνικῶν καὶ ψυχολογικῶν συνθέσεων [...]»²⁹. Ἡ ἐνασχόληση μὲ τὴ δοκιμιογραφία του, ἡ συστηματικὴ μελέτη τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ θέμα ἀνοιχτὸ καὶ πολλαπλὰ ἐνδιαφέρον, ἀποδεικνύεται, τελικά, μιὰ ἱχνηλασία ἐνὸς ἐσωτερικοῦ ὁδοιπορικοῦ ἀναζήτησης τοῦ πολυγράφου λογοτέχνη καὶ μιὰ προσέγγιση τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖον ὁ ἴδιος διαμόρφωσε τὴ δημιουργικὴ καὶ ἀνθρώπινη συνείδησή του σὲ διάλογο μὲ μεγάλες μορφές τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ ξένου εὐρύτερου πνευματικοῦ χώρου πού τὸν ἐπηρέασαν. Κλείνοντας τὴν παρούσα ἀναφορά στὸ θέμα τοῦ δοκιμιογραφικοῦ ἔργου τοῦ Τάσου Ἀθανασιάδη, ὅπως θὰ ἔλεγε καὶ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας,

Κυρίες καὶ κύριοι, σᾶς εὐχαριστῶ.

29. Π. Δ. Μαστροδημήτρης: *Εἰσαγωγή στὴ νεοελληνικὴ φιλολογία*. Ἔβδομη ἔκδοση, Ἐκδόσεις Δόμος, [Ἐπανεκδόση μὲ βελτιώσεις, Ἀθήνα 2008], σελ. 259.